స్వయంగా తెలుగును అభ్యసించినారు. తెలుగులో ఫర్మానాలు జారీ చేసినారు; వానిని నాగరి లిపిలో వ్రాయించినారు. ఉద్యోగుల నియామకంలో విచక్షణ చూప లేదు. వారి పాలనలో హిందువులకు పూర్తి మతస్వాతంత్ర్యం వుండేది. తాము విదేశీయుల పాలనకింద వున్నామనే భావమే ప్రజలకు ఉండేదికాదు. కుతుబ్ షాహీలు - ముఖ్యంగా మాలిక్ ఇబ్రాహింషా, తానాషాలు ప్రజల స్మృతిపథంలో చెరగని ముద్ర వేసుకున్నారు. ముస్లిం పాలకులకు స్థానిక హిందూ ప్రజలకు మధ్య ఇంతటి పరస్పరాభిమానం భారతదేశంలో మరేప్రాంతంలోనైనా ఉండేదా అనేది అనుమానం. అందుచే కుతుబ్‌షాహీలను తెలుగు రాజులని వర్ణించడంలో విశేషం లేదు.

పాలన విధానం

కుతుబ్‌షాహీలు బహమనీ సుల్తానుల పాలనవిధానమే చాలవరకు అనుసరించినారు. ప్రభుత్వ యంత్రాంగంలో సుల్తానుది కీలకస్థానం. తాము దైవాంశ సంభూతులమని సుల్తానులు విశ్వసించినారు. న్యాయతః వారు నిరంకుశులు. ప్రభుత్వ విధానాలను రూపొందించి సుల్తానే ఫర్మానాలు జారీ చేసేవాడు. ఉన్నతోద్యోగులను రాయబారులను నియమించేవాడు. గోల్కొండ రాజ్యం ఐశ్వర్యానికి తమ అధికారానికి అనుగుణంగా రాజాస్థానం ఆడంబర విలాసాలతో నిండివుండేది. కుతుబ్‌షాహీలు విద్యావంతులు, ఉన్నత సంస్కారం వున్నవారు. ప్రజాక్షేమాన్ని గుర్తించి పాలించినారు. తరచు రాజ్యంలో పర్యటించి ప్రజల కష్టసుఖాలు విచారించేవారు. ఈ పర్యటనల్లో రాజశిబిరం 'నడుస్తున్న రాజధాని నగరమా' అనిపించేటంత ఆడంబరంగా ఉండేదని సమకాలిక రచనలవల్ల తెలుస్తుంది.

సుల్తాన్‌కు సలహా ఇవ్వడానికి మజ్లిస్ దివాన్‌దరి అనే పరిషత్తు వుండేది. దీనిలో మతాచార్యులు, విద్వాంసులు, రాజనీతిపరులు, ఉన్నతోద్యోగులు సుమారు ఇరవైమంది సభ్యులుగా వుండేవారు. వీరిని సుల్తాన్ నియమించేవాడు. వీరు రాజధానిలోనే వుంటూ తరచుగా సమావేశమై రాజ్య వ్యవహారాలు చర్చించి విధాన నిర్ణయంలో సుల్తానుకు తోడ్పడేవారు.

సుల్తాన్ తరువాత రాజ్యంలో అధికారి పేష్వా లేక ప్రధాని. అన్ని విధాలా పేష్వా సుల్తానుకు అందదండగా వుండేవాడు. ప్రభుత్వం అతని పర్యవేక్షణలో జరిగేది. పేష్వానే అబుల్ హసన్ కాలంలో దివాన్ అన్నారు. పేష్వా తర్వాత అధికారి మీర్‌జుమ్లా - ఆర్థిక శాఖామంత్రి; అందుచే తరచు పేష్వాకంటె ఎక్కువ అధికారం చలాయిస్తూ వుండేవాడు. సైనిక శాఖామంత్రి ఐనుల్ ముల్క్. పేష్వాకింద వజీర్లనే పన్నెండుమంది మంత్రులుండేవారు. వీరికి జాగీర్లుండేవి. ఈ జాగీర్లు రాజధానికి దూరంగా ఇచ్చేవారు. అందుచే వీరు బలవంతులై

సుల్తాన్ అధికారాన్ని అధిక్కరించకుండా వీరి చర్యలను మెలకువతో పరిశీలిస్తుండేవారు, పేష్వాకింద 'దబీర్' అనే ఇద్దరు కార్యదర్శులుండేవారు. ఫర్మానాలు తయారుచేయడం, వానిని అమలుపరచడం వీరివిధి వీరిలో ఒకరు తప్పనిసరిగా హిందువై వుండేవాడు. ఈతడు ఫర్మానాలను స్థానిక భాషల్లో తర్జుమా చేసేవాడు. మజుందార్ గణాంకశాఖాధ్యక్షుడు. కొత్వాల్ రక్షక భట శాఖాధికారి. శాంతిభద్రతల రక్షణ ఈతని ఉద్యోగ ధర్మం. కొన్నిసందర్భాల్లో ఈతనికి న్యాయావిచారణాధికారం వుండేది. గోల్కొండ రాజ్యంలో రక్షకభట శాఖ సమర్థంగా పనిచేస్తున్నదని టవర్నియర్ మొదలైన పాశ్చాత్య యాత్రికులు వ్రాసినారు.

కుతుబ్‌షాహీలు న్యాయనిర్వహణలో శ్రద్ధవహించినారు. గ్రామంమొదలు రాజధాని వరకు భిన్న అంతస్తుల్లో న్యాయస్థానాలుండేవి. కాజీలు, పండితులు నేరాలు విచారించి శిక్షణ విధించేవారు. న్యాయం జరగనిపక్షంలో సుల్తానుకు ఫిర్యాదు చేసుకొనే అవకాశం వుంది. మహమ్మద్‌కులీ 'దాద్‌మహల్'ను, అబ్దుల్లా కుతుబ్‌షా 'ఆమన్ మహలు'ను న్యాయస్థానాలుగా నిర్మించినారు. వారానికొక మారు సుల్తాను ఈ భవనాలలో సమావేశమై వివాదాలు పరిష్కరించి న్యాయం జరిపేవాడని టవర్నియర్ వ్రాసినాడు. బిజాపూర్ వాస్తవ్యుడైన మీర్జా ఇబ్రాహీం జుబేరి తన 'బసాటిన్ సలాటిన్' (దస్తూర్ ఉల్ అమర్) అనే రాజనీతి గ్రంథంలో న్యాయనిర్వహణ ఆదర్శప్రాయంగా వుండాలని ఇచ్చిన సలహా కుతుబ్‌షాహీలు పాటించినారు.

గోల్కొండ రాజ్యాన్ని ఆరు రాష్ట్రాలుగా విభజించినారు. రాష్ట్రాన్ని తరఫ్ అనేవారు. రాష్ట్రపాలకుడు తరఫ్‌దార్. రాష్ట్రాలలో కర్ణాటకం చాలా ముఖ్యమయింది. మద్రాస్, పులికాట్ వంటి రేవులు ఇంగ్లీషు, డచ్చి స్థావరాలు ఉండి ఐశ్వర్యవంతమయినందున కర్ణాటకపాలన పట్ల సుల్తానులు శ్రద్ధ వహించి, నెక్నంఖాన్, అక్కన్న, లింగన్న వంటి సమర్థులను పాలకులుగా నియమించే వారు. సముతులు రాష్ట్రంలోని విభాగాలు. క్రమంగా గోల్కొండ రాజ్యంలో మొగల్‌పాలన విధానాన్ని అనుసరించి సర్కారు, పరగణా అనే విభజన అమలు జరిగింది. అబుల్ హసన్ కాలంలో 37 సర్కారులు, 517 పరగణాలు ఉండేవి. సర్కార్‌లోనూ పరగణాలలోనూ ఫౌజ్‌దార్లు, న్యాయనిర్వహణకు కాజీలు ఉండే వారు. ఖతీల్ అనే స్థానికోద్యోగి ఫర్మానాలు ప్రజలకు తెలియజెప్పి, అవి అమలు జరగడంలో తోడ్పడేవాడు. రేవుపట్టణాల్లో షాబందర్, హవల్‌దారులు సుంకాలు వసూలు చేసి శాంతిభద్రతలు పరిరక్షించేవారు. గ్రామవ్యవహారాలను పూర్వంవలెనే బారాబలవంతులనే పన్నిద్దరు ఆయగాండ్రు నిర్వహించేవారు.

శిస్తు వసూలుకు సయితం సర్కారు ప్రమాణంగా ఉండేది. శిస్తు వసూలు అధికారాన్ని వేలంపాటల్లో అమ్మేవారు. అధికారం కొన్నవారికి 'ముస్తజీర్లు' అని పేరు. వీరు సర్కారు కేంద్రంలో నివసిస్తూ సర్కారును కొన్ని ప్రాంతాలుగా విభజించి తమ ఇష్టులకు శిస్తు వసూలు అధికారాన్ని పంచేవారు. ఈ విధంగా ప్రభుత్వానికి రైతుకు మధ్య ఇద్దరు ముగ్గురు మధ్యవర్తు లేర్పడడంతో రైతుపై శిస్తు భారం పెరిగింది. ముస్తజీర్లలో అధిక సంఖ్యాకులు హిందువులు. వారిలో బ్రాహ్మణులు, వైశ్యులు ఎక్కువ. మూర్తజానగర్ సర్కారునుండి 11,67,709, ముస్తఫా నగర్ నుండి 12,00,160 వరంగల్ నుండి 7,78,491, గోల్కొండ నుండి 15, 57, 573 హూన్నులు శిస్తురూపంలో వసూలయినట్లు తెలుస్తున్నది.

కుతుబ్‌షాహీలకు ఐదు లక్షల సైన్యం ఉన్నట్లు క్రీ.శ. 1660 ప్రాంతంలో గోల్కొండ దర్శించిన థేవ్‌నట్ ప్రాసినాడు. గోల్కొండ సైన్యం ఐనుల్ ముల్క్ పర్యవేక్షణలో వుండేది. అతని తరువాతి సైనికోద్యోగి ఖషీ ఉల్‌ముల్క్. సైన్యంలో సిద్ధసైన్యం, జాగీర్‌దార్ సైన్యం ఉండేవి. అబుల్ హసన్ కాలంలో రాజధానిలో 55 వేల అశ్వదళం, 96 వేల పదాతిదళం ఉన్నట్లు గిరిధర్‌లాల్ ప్రాసిన 'తారీఖీ జఫ్రా' అనే గ్రంథం చెబుతున్నది. ఇదిగాక సుల్తాన్‌లు అంగ రక్షకదళాన్ని (ఖాసాఖైల్) పోషించినారు అబుల్ హసన్ కాలంలో అంగరక్షక దళంలో ఆరువేల ఆశ్వికులు నర్‌ఖైల్ నాయకత్వంలో ఉండేవారు సిద్ధసైన్యానికి, అంగరక్షకదళానికి సుల్తాన్ జీతాలిచ్చేవాడు. మంత్రులు, జాగీర్దార్లు సైన్యాలు పోషించి సుల్తాన్‌కు సరఫరా చేసేవారు. కర్ణాటక తరఫ్‌దార్ సైన్యంలో 5 వేల అశ్వదళం, 40 వేల పదాతిదళం ఉండేది. సైన్యాలను పోషిస్తున్నందువల్లనే తరఫ్‌దార్లను షర్‌లష్కర్‌లనేవారు. సైనికులకు ఒకే రకం దుస్తులు (Uniforms) ఉండేవి. ఆశ్వికులు ఎర్రపంట్లాములు, నల్ల తలపాగాలు ధరించేవారు. కుతుబ్‌షాహీలు శతఘ్నిదళ పోషణలో శ్రద్ధ వహించినారు. ఇందులో ఎక్కువ మంది యూరోపియన్లు. అబుల్‌హసన్ కాలంలో శతఘ్ని దళానికి సాలుకు సుమారు తొమ్మిది లక్షల హూన్నుల వ్యయమయ్యేది. మొగల్ సైన్యాన్ని ఎనిమిది మాసాలు నిలువరించి పోరాడిన గోల్కొండసైన్యంలోని శక్తిసామర్థ్యాలను, క్రమ శిక్షణను బేరీజు వేయడం సాధ్యం కాదు.

ఆర్థిక పరిస్థితులు

కుతుబ్‌షాహీలు క్రీ.శ. 1636 నుండి మొగలాయీలకు చెల్లించిన నజరానాలు, యుద్ధనష్టపరిహారాలు, సాలుసరి కప్పాలనుబట్టి గోల్కొండ రాజ్యం సిరిసంపదలను ఊహించవచ్చు. 1686 లో హైదరాబాదును దోచిన మొగల్ సైన్యాలు నగర ఐశ్వర్యానికి 1687 లో గోల్కొండను దర్శించిన మొగల్ రాకుమారుడు దర్బారు వైభవానికి దిగ్భ్రాంతి చెందినట్లు సమకాలిక రచనలు

చెబుతున్నాయి. ప్రభుత్వ ఆదాయం 5 కోట్ల హూన్నులని అందులో సాలుకు 19 లక్షలు నికరాదాయంగా ఖజానాలో చేరేదని మెథోల్డ్ పేర్కొన్నాడు. వ్యవసాయం, పరిశ్రమలు, వాణిజ్యం సుల్తానుల ప్రధాన ఆదాయ మార్గాలు. ప్రజల్లో అధిక సంఖ్యాకులకు వృత్తి వ్యవసాయమే. భూమిశిస్తుద్వారా ప్రభుత్వానికి రెండుకోట్ల ఆదాయం వచ్చేది అయితే, రైతులపై పన్నులభారం ఎక్కువగా వుండేది.

అనాదిగా ఆంధ్రదేశం వజ్ర పరిశ్రమకు పేరుపొందింది. 'గోల్కొండ వజ్రాలు' ప్రపంచఖ్యాతి నార్జించినాయి. కృష్ణాతీరంలో కోళ్లూరు (గుంటూరు), పరిటాల (కృష్ణా), రామళ్ళకోట, వజ్రకరూరు (అనంతపురం) వజ్రాల గనులు ప్రసిద్ధమైనవి. ఈ గనులను ప్రభుత్వం 'కౌలు'కు ఇచ్చేది. కోళ్లూరు గనిని మూడులక్షల పణాలకు కౌలుకు ఇచ్చినట్లు, అందులో 30 వేలమంది పనిచేస్తున్నట్లు మెథోల్డ్ వ్రాసినాడు. జగత్ప్రసిద్ధమైన కోహినూర్ వజ్రం కోళ్లూరు గనుల్లోనే దొరికింది. మొదట్లో ఆ వజ్రం బరువు 750 ఇంగ్లీషు కారట్లట! వజ్రాలే గాక ఆంధ్రదేశంలో పచ్చలు వైడూర్యాలు కూడ దొరికేవని తెలుస్తుంది.

వజ్రాల తరువాత చెప్పదగింది ఇనుము-ఉక్కు పరిశ్రమ. 'ఇనుము విరిగె నేని ఇరుమారుముమ్మారు కాచి ఆతకనేర్చు కమ్మరిడు' అనే వేమన్న వాక్యం వల్ల ఇనుముపరిశ్రమలో కమ్మర్లుసాధించిన నైపుణ్యం వెల్లడవుతుంది ముఖ్యంగా నిర్మల్, ఇందూర్‌లు ఆయుధ పరిశ్రమకు కేంద్రాలు. ఇందల్‌వాయ్‌లో తయారైన కత్తులు, బాకులకు దేశంలోని విపణివీధులన్నిటా మంచిగిరాకీ వుందని థేవ్‌నట్ వ్రాసినాడు గోల్కొండ నుండి ఇనుము పంజాబుకే గాక పర్షియాకు సయితం ఎగుమతి అయ్యేది. కొండపల్లి, నరసాపురాలు దారుపరిశ్రమకు ప్రధాన కేంద్రాలు. రాజ్యం వివిధ ప్రాంతాల్లో వస్త్ర పరిశ్రమ విరివిగా సాగింది. వస్త్ర పరిశ్రమలో ఉపయోగించే నీలిమందును నల్గొండ ప్రాంతంలో ఎక్కువగా తయారుచేసి విదేశాలకుకూడ ఎగుమతి చేసేవారు. మచిలీపట్టణం నాడొక గొప్ప పారిశ్రామిక వాణిజ్యకేంద్రం. అక్కడ కళంకారీ బట్టలేగాక, తెరచావగుడ్డ, తుపాకిమందు, తూటాలు తయారుచేసేవారు. మచిలీపట్టణం, నరసాపురాలలో ఓడల నిర్మాణం జరిగేది. స్థానికులేగాక ఇంగ్లీషు, పోర్చుగీసువారు సయితం తమ ఓడల్ని ఈ రేవుల్లో తయారుచేయించుకొనేవారు. తమ వర్తకులు భారత దేశంలో ఓడలు నిర్మించుకోరాదని ఆంగ్ల ప్రభుత్వం ఆదేశించింది!

వస్తూత్పత్తి కేంద్రాల్లోనే వాణిజ్యం విరివిగా సాగింది. వాణిజ్యం కేంద్రాలను, రేవుపట్టణాలను కలుపుతూ రహదారులుండేవి. హైదరాబాద్ నుండి నల్లగొండ కొండపల్లి, బెజవాడల మీదుగా మచిలీపట్టణానికి; హైదరాబాద్ నుండి సూరత్‌కు; హైదరాబాద్ కోళ్లూరుల మధ్య, విజవాడ నుండి కొండవీడు గండి

కోటల మీదుగా చెన్నపట్టణానికి; మచిలీపట్టణం, పులికాట్‌ల మధ్య రహదారులు ముఖ్యమైనవి. నరసాపురం, మచిలీపట్టణం. నిజాంపట్టణం (పెదపల్లి), పులికాట్, చెన్నపట్టణాలు ముఖ్యమైన రేవు పట్టణాలు. ఈ రేవులనుండి పశ్చిమాన అరేబియా, టర్కీ, పర్షియా, ఐరోపాదేశాలతోనూ; తూర్పున ఆరకాన్, పెగూ, మలయా మొదలైన దేశాలతోనూ వాణిజ్యం జరిగింది. డచ్చి, ఇంగ్లీషు వర్తక సంఘాలు ఈ రేవు ప్రాంతాలను కైలుకు తీసుకొని గిడ్డంగులు నిర్మించి వాణిజ్యం సాగించేవి. వారిరాకతో విదేశవాణిజ్యం పెరిగింది కాని, క్రమంగా విదేశీయుల హస్తగతమయింది వాణిజ్య సుంకాలు ప్రభుత్వానికి ప్రధాన ఆదాయ మార్గాలున్నాయి. ఎగుమతి, దిగుమతులమీద సాధారణంగా 3½శాతం సుంకం విధించేవారు. పులికాట్ రేవులోమాత్రం 2శాతమే సుంకం. రేవులో లంగర్ వేసిన ప్రతి నౌక 15 హూన్నులు చెల్లించవలె. నిజాంపట్టణం పర్గణా నుండి వాణిజ్యసుంకాల ద్వారా ఆరు లక్షల హూన్నులు లభించేవి. ఎగుమతుల్లో ధాన్యం, వస్త్రాలు, వజ్రాలు, ఇనుము-ఉక్కు సామాగ్రి; దిగుమతుల్లో చందనం కస్తూరి, పట్టు, లక్క, గాజు ముఖ్యమైనవి.

గోల్కొండలో ప్రధాన నాణెం హూన్ను ఇది ఐంగారు నాణెం. విదేశీయులు దీన్నే పెగొడా అనేవారు. హూన్ను తరువాతిది ఫణం - హూన్నులో పదారోవంతుది; తరువాతివి 'తార్', 'కాస్'లు. ఫణంలో 32వ వంతు 'తార్'; తార్‌కు రెండు కాసులు. క్రమంగా మొగల్‌రూపాయి, అణాలు వాడుకలోనికి వచ్చినాయి. రూపాయి విలువ హూన్నులో నాలుగో వంతు. రూపాయి వెండి నాణెం. రూపాయి ఎత్తు తులం ఉంటుందని, విలువలో ఒక షిల్లింగు ఆరు పెన్నీలని థేవ్‌నట్ వ్రాసినాడు. దిగుమతియైన పట్టు, కస్తూరి మొదలైన విలాస వస్తువుల ధరలు ఎక్కువగా వున్నా నిత్యావసర వస్తువులు చవకగానే లభించేవి. ఒక రూపాయకు బియ్యం 40 శేర్లు; నెయ్యి అర్ధ ఇుగు. వ్యవసాయపు ఎద్దు ఖరీదు 5 రూపాయలు; మేక వెల 12 అణాలు. కార్ఖానాల్లో పనిచేసే కూలికి రోజుకు మూడణాలు వేతనం. నాటిధరలను బట్టి ఈ వేతనంతో సాధారణ జీవితం గడపవచ్చు.

సాంఘిక పరిస్థితులు

కుతుబ్ షాహీలు పారశీకంనుండి వచ్చిన షియా మతస్థులు. వర్షియా గోల్కొండల మధ్య రాయబారాలు తరచు నడుస్తుండేవి, గోల్కొండలో శుక్ర వారం ప్రార్థనల్లో పర్షియా చక్రవర్తి పేరు చెప్పేవారు. షియా సంప్రదాయానికి సహజమైన సహనం కుతుబ్‌షాహీలు ప్రదర్శించినారు. రాజ్యం నలుమూలల్లో సుల్తానులు, వారి సామంతులు మసీదులు నిర్మించి, మాన్యాలిచ్చి పోషించినారు. అందులో ఏడ్డూరం లేదుగాని, హిందూ దేవాలయాలకు, బ్రాహ్మణులకు అగ్రహారా

లిచ్చి ఆదరించడం గమనార్హం అబుల్ హసన్ భద్రాద్రి రామాలయానికి భద్రాచలం, శంకరగిరి, పాల్వంచ గ్రామాలను; కృష్ణాతీరంలోని మల్లేశ్వరస్వామి ఆలయానికి భోగాపురం, చెరుకూరు, వీరన్నపట్టడాలను దానం చేసినాడు. మహమ్మద్ కులీ ఉద్యోగియైన లాల్‌ఖాన్ ఉప్పునూతుల గ్రామం బ్రాహ్మణులకు దానం చేసినాడు. అబ్దుల్లా కాలంలో మీర్ జుమ్లా ఒక బ్రాహ్మణునకు మదురాపురం అగ్రహారంగా ఇచ్చినాడు. ఇక ఉద్యోగుల నియామకంలో సుల్తానులు విచక్షణ చూపలేదు. వారికాలంలో హిందువులు ఉన్నతోద్యోగాలు నిర్వహించినట్లు పై చరిత్ర స్పష్టం చేస్తున్నది. మిరాశీదార్లు, జాగీరుదార్లు, దేశముఖ్‌లు, దేశపాండేలుగా బ్రాహ్మణ, రెడ్డి, వెలమ, కమ్మకులాలవారు అధికసంఖ్యలో ఉండేవారు. తర్వాతి కాలంలో తీరాంధ్రలోని ప్రసిద్ధ జమీందారులందరూ కుతుబ్‌షాహీ కాలంలో మిరాశిదార్లే. అయితే, మహమ్మద్ కులీమాత్రం షియమతాభిమానంతో సున్నీ మతస్థులను నిరసించినట్లు తెలుస్తుంది. దూరదృష్టిలేని ఈ విధానంవల్ల గోల్కొండలో సున్నీ - షియా వైషమ్యం ప్రబలి, సంఘర్షణలకు దారితీసింది. కుతుబ్‌షాహీల షియా అభిమానమూ హిందువులను ఉద్యోగాల్లో నియమించడమూ బొరంగజేబు గోల్కొండపై దండెత్తడానికి సాకులయినాయి.

బహమనీల కాలంలో చాలవరకు తెలంగాణకు పరిమితమైన ముస్లింజనాభా గోల్కొండ యుగంలో ఆంధ్రదేశం అంతటా విస్తరించి వృద్ధిచెందింది. సుల్తానులెవ్వరూ పెద్ద ఎత్తున మతాంతరీకరణను ప్రోత్సహించిన నిదర్శనాలు లేవు. పర్షియా, మధ్య ఆసియా ప్రాంతాలనుండి ఉద్యోగార్థం, వ్యాపార నిమిత్తం ముస్లిము లనేకులు గోల్కొండ వచ్చి స్థిరపడినారు.

"షేకు సైదు మొగలు చెలగిపఠానులు
తురకలు దొరతనము తొలుతచేసి
రాగ రాగవిడిచి రౌతులై కొలిచిరి"

అనే వేమన సూక్తివల్ల ముస్లిములలో పలు తెగలున్నాయనీ క్రమంగా వారిలో తాము పాలక వర్గానికి చెందిన వారమనే అహంకారం తొలగి చిన్న చిన్న ఉద్యోగాలు ఇతర వృత్తులు అవలంబించసాగినారని తెలుస్తున్నది.

హిందువుల్లో షణ్మతాలు ప్రచారంలో ఉండేవిగాని వానిలో స్మార్త, శైవ వైష్ణవాలు ముఖ్యమైనవి. స్మార్త బ్రాహ్మణులు చెదురుగా యజ్ఞాలు చేస్తుండేవారు. బహుదేవతారాధన, విగ్రహారాధనతోబాటు మత సంబంధమైన అనేక మూఢాచారాలుండేవి. కొలుపులు, జంతుబలులు యథాప్రకారం కొనసాగినాయి. "బ్రతుకుతెరువు కొరకు బహుగులందరు పెద్దయోగివరులమనుచు", "లింగ ధారులందు దొంగలు గలరయా" మొదలైన వేమన సూక్తులనుబట్టి మతం పేరుతో అమాయక ప్రజలను మోసగించడం జరుగుతుండేది. జాతకాలు, మువూ

ర్లాలు, శకునాలలో హిందువులకు, ముస్లిములకుగూడ విశ్వాసం ఉండేది. బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్యులతోబాటు కమ్మ, వెలమ, రెడ్డి పట్ట, చొల్ల, బలిజ, కుమ్మర, బెస్త, కమ్మరి, వడ్రంగి, కాసె, కంచర, అగసాల, సాలె, సాతాని, కటిక, జెట్టి, ఆంధ్ర, తొగట, గాండ్ల మొదలైన కులాలను హంస వింశతి కావ్యం పేర్కొంటున్నది. ఉద్యోగులుగా మిరాశిదార్లుగా బ్రాహ్మణుల పరిస్థితి కొంత మెరుగయింది. హిందువుల్లోనూ, ముస్లిముల్లోనూ బహుభార్యాత్వం, వేశ్యా లోలత్వం ఎక్కువగా వుండేవి. హైదరాబాద్ నగరంలోనే రెండువేలమంది వేశ్యలున్నారని టవెర్నియర్ వ్రాసినాడు. వేశ్యలకు ప్రభుత్వ ఆదరం, సమాజంలో గౌరవం ఉండేవి. హిందువుల్లో సతీసహగమనం తరచు కన్పిస్తుంది. కొందరు స్వచ్ఛందంగా సహగమనం చేసేవారనీ కొందర్ని బందువులు, బ్రాహ్మణులు బలవంతంగా సహగమనం చేయించేవారనీ వెర్నియర్ మొదలైన విదేశ యాత్రికులు వ్రాసినారు.

హిందూ ముస్లిం సామరస్య పురోగతి ఈ యుగ సాంఘిక పరిణామాల్లో గమనించదగింది. పాలకుల సహనం, సామరస్యదృష్టి ప్రజల్లో ప్రతిఫలించి' పరస్పర అవగాహనకూ సంస్కృతీ సమ్మేళనానికీ దోహదం చేసింది. వాస్తవానికి దక్షిణ భారతంలో హిందూ ముస్లిం సామరస్యం ముస్లిం సూఫీ మతగురువుల బోధనలతోనే ప్రారంభమయింది. సూఫీల్లో చిస్తీశాఖకు చెందిన గురువులు అల్లా ఉద్దీన్ ఖిల్జీ దండయాత్రలకు పూర్వమే దక్షిణ దేశంలో ప్రవేశించి తమ మఠాలు (కంఖాలు) స్థాపించినారు. ముస్లిములు, హిందువులు ఉభయులు వీరికి శిష్యులయినారు. క్రీ.శ. 1294 లో మరణించినట్లు తెలుస్తున్న షేక్ ఫక్రుద్దీన్ పెను గొండలో కంఖాను నిర్మించినాడని తెలుస్తుంది. షేక్ బాబాషర్‌ఫుద్దీన్, షియా బుద్దీన్ అనే సోదరులు నేటి హైదరాబాద్ సమీపంలో స్థిరపడినారు. బహమనీల కాలంనాటి సూఫీయోగులందరిలో బందెనవాబ్ గిసూదరాజ్ ప్రసిద్ధుడు. ఈతడు లౌకికదృక్పథం ప్రదర్శించి, మానవులందరూ సోదరులని బోధించినాడు. సూఫీ యోగులందరూ మతసహనానికి, హిందూముస్లిం సామరస్యానికి కృషిచేసి, హిందూ ముస్లిం సంప్రదాయాల సమ్మేళనానికి దారి తీసినారు. హిందువులకువలె ముస్లిములు సూఫీ యోగులకు సాష్టాంగ దండప్రణామం చేసేవారు. మొహరం, రంజాన్ పండుగల్లో హిందువులు పాల్గొనేవారు. తెలుగులో మొహరం పాటలు చాల వున్నాయి .రంజాన్‌కు ముందురోజు జరిపే షబీరాత్‌లో ముస్లిములు తమ ఇండ్లను దీపాలతో అలంకరించుకొనేవారు. నౌరోజ్ హిందువుల వసంతోత్సవం వంటిదే. వివాహ సమయాల్లో తెరనెల్లాపట్టే ఆచారం హిందువులు, ముస్లిములు ఆచరించినారు. ముస్లిం నిర్మాణాల్లో పూర్ణకుంభం, లతాపద్మాలు, హంసలు, ఏనుగులవంటి హిందూ శిల్ప సంప్రదాయాలు ప్రవేశించినాయి. కంఖాలను

హిందువులు, దేవాలయాలను ముస్లిములు దర్శించేవారు. "తిరుపతికినిబోవ తురక దాసరిగాడు'' అంటాడు వేమన.

లలితకళలు - సాహిత్యం

కుతుబ్‌షాహీలకు లలితకళల్లోనూ సాహిత్యంలోనూ అభిమానం ఎక్కువ. వారిలో చాలమంది నిర్మాతలున్నారు. వారి నిర్మాణాలు షియామత సూత్రాలకు అనుగుణంగా పారశీక, పఠాన్, హిందూసంప్రదాయాల సమ్మేళనమైన మిశ్రమ శైలిలో వుంటాయి. ఈ శైలిలోనే గోల్కొండ, హైదరాబాద్, హయత్‌నగర్, వినుకొండ, కంబం మొదలైనచోట్ల కుతుబ్‌షాహీలు, వారి సర్దారులు అనేక మసీదులు నిర్మించినారు. ఈ శైలిని ప్రారంభించింది కులీ కుతుబ్ ఉల్‌ముల్క్; ఆబుల్ హసన్ కాలంలో ఈశైలి ఉన్నతస్థితికి చేరింది. ఈ శైలిలో గుమ్మటాలు, కమానులు, మీనారెట్లు వైదేశికం; పక్షి, పుష్పలతాది అలంకారాలు భారతీయం. గోల్కొండ, హైదరాబాదుల్లో కుతుబ్‌షాహీలు నిర్మించిన రాజప్రాసాదాలు ప్రభుత్వ కార్యాలయ భవనాలు చాలవరకు శిథిలమయినాయి. అబ్దుల్లా కుతుబ్‌షా తన తల్లిపేర హయత్‌నగర్‌ను, అందులో ఒక రాజప్రాసాదాన్ని నిర్మించాడు. ఈ ఆంతఃపురం పాడిస్‌లోని ప్రపంచ రాజప్రాసాదమంతటి మనోహరంగా ఉంటుందని టవర్నియర్ వ్రాసినాడు. కుతుబ్‌షాహీలకు శాశ్వతమైన కీర్తి తెచ్చింది హైదరాబాద్ నగర నిర్మాణమే. నగరంలోను, నగరాన్ని వరివేష్టించి ఉద్యానవనాలు, పండ్లతోటలు ఉన్నవనీ అందుచేతనే హైదరాబాద్‌కు బాగ్‌నగర్ అనే పేరు వచ్చిందనీ థెవ్‌నట్ పేర్కొన్నాడు. బాగ్‌నగర్(ఉద్యానవన నగరం) భాగ్యనగర్‌గా సంస్కృతీకరణ పొంది వుండవచ్చును. మూసీనదిపైన ఈ నగరానికి రేఖాశాస్త్ర పద్ధతిపై నిర్మాణ ప్రణాళికను మహమ్మద్ కులీ తయారుజేసి పునాదులు వేసినాడు. కుతుబ్‌షా నిర్మాణాలలో ప్రశస్తమైన చార్‌మీనార్‌ను నిర్మించిందికూడ ఆతడే. ఆరవై అడుగుల చతురశ్ర ప్రణాళికపై 60' ఎత్తు. 30'-6'' వెడల్పు ఉన్న కమానులపై నాల్గు అంతస్తుల్లో దీన్ని నిర్మించినారు. పై అంతస్తులో మాస్క్ ఉంది. పై అంతస్తును 146 మెట్లద్వారా చేరవచ్చు. 186' ఎత్తున్న నాల్గు మినారెట్లు ఈ నిర్మాణానికి అందమూ, వుందాతనము ఇస్తున్నాయి. చార్‌మినార్ నడిబొడ్డుగా ఉండి హైదరాబాద్ నాల్గుదిశలకు విస్తరించాలని ముహమ్మద్ కులీ ఉద్దేశం. చార్‌మినార్‌కు కొద్దిదూరంలో చార్‌కమాన్ నిర్మాణం జరిగింది. అరవై అడుగుల ఎత్తునవున్న ఈ కమానులు చాల గంభీర్యమైన కట్టడాలు. వీని ఉద్దేశ్యం స్పష్టంగా తెలియదు. కుతుబ్‌షాహీల మరొక ప్రసిద్ధ నిర్మాణం హైదరాబాద్‌లోని మక్కామసీదు. మక్కాలోని 'కాబా' ఆలయంలో వలె ఈ మసీదులో కూడ అన్నివేళలా ప్రార్థనలు జరుగుతూ ఉన్నందున

దీనికిపేరు వచ్చింది. దీనిలో సాంప్రదాయకమైన మినారెట్లు లేకపోవడం విశేషం. షేర్వాణీ అభిప్రాయంలో మక్కామసీదును దిల్లీలోని జామీమసీదుతో పోల్చవచ్చు.

కుతుబ్‌షాహీల చిత్రలేఖనంలో హిందూ పారశీక పద్ధతుల సమ్మేళనంతో బాటు పాశ్చాత్య సంప్రదాయ ప్రభావంకూడ కన్పిస్తుంది. దీన్ని దక్కనీవర్ణ చిత్రకళ అని వ్యవహరిస్తారు. గ్రంథాలను సూక్ష్మచిత్రాలతో అలంకరించే పద్ధతి కూడ దక్షిణదేశంలో ప్రచారం పొందించి. నైజాంషా కొలువులో తయారయిన ''తారిఫ్ హుస్సేన్‌షాఫాద్ షాహిదక్కన్'' అనే గ్రంథంలో 14 సూక్ష్మ చిత్రాలున్నాయి. దక్షిణాపథంలో సూక్ష్మవర్ణ చిత్రాలకు మొదటి ఉదాహరణగా వీనిని పేర్కొంటారు. ఈ చిత్రాలన్నీ రాక్షసితంగడి యుద్ధానికి సంబంధించినవి. గోల్కొండ ఆస్థానంలోని మీర్ హాషిం అనే చిత్రకారుని పనితనం మెచ్చుకొని మొగల్‌పాదుషా లాతణ్ణి తమ ఆస్థానానికి రప్పించుకున్నాడట! దక్కనీ వర్ణ చిత్ర శైలికి అతడే పితామహుడు. ఈ శైలి అబ్దుల్లా, తానాషాల కాలంలో వరిపుష్టినందింది. అబ్దుల్లా, కాలంనాటి ఊరేగింపు చిత్రంలో మీర్ జుమ్లా, అక్కన్న మాదన్నల ముఖాకృతులు సహజంగా కన్పిస్తాయి. ఈ చిత్రంలో అజంతా చిత్ర చ్ఛాయలున్నాయని విమర్శకుల అభిప్రాయం. తానాషా కాలంలో అర్ధముఖాకృతిలో చిత్రించిన సుల్తానుల - ముఖ్యంగా అబ్దుల్లా, తానాషాల రూపపటాలు ఇటీవల బయల్పడినాయి.

నృత్య సంగీతాలకు కుతుబ్‌షాహీకాలంలో విశేష ఆదరణ లభించింది. హైదరాబాద్ నగరంలో రెండువేల మంది వేశ్యలుండే వారని, వారు సంగీత నృత్య కళలలో ఆరితేరినవారని పాశ్చాత్య బాటసారులు వ్రాసినారు. సుల్తానుల దర్బారులోను, సామంతుల ఆస్థానాల్లోను తరచు నృత్య ప్రదర్శనలు జరిగేవి. మత, సాంఘిక కార్యక్రమాలకు జంట కళాప్రదర్శనతోనే నిండుదనం వచ్చేది. నాటకాల ప్రదర్శనలో కూడివూడి భాగవతులు బాగా ప్రసిద్ధి చెందినారు. కూచివూడి గ్రామాన్ని అగ్రహారంగా చేసి తానాషా భాగవతులకిచ్చినాడు.

కుతుబ్‌షాహీలలో చాలమంది స్వయంగా బహుభాషల్లో పండితులు, కవులు. వారి ఆస్థానానికి పర్షియా, మధ్య ఆసియా ప్రాంతాలనుండి కవిపండితులు వస్తుండేవారు. గోల్కొండ సుల్తానులు పారశీకాన్ని అధికార భాష చేసినారు. కాని, ఉర్దూభాషా చరిత్రలో గోల్కొండకొక ప్రత్యేక స్థానం వుంది. అరబీ, తుర్కీ, పారశీక, హిందీ భాషాపదాల సమ్మేళనంతో సైనిక శిబిర భాషగా ఉత్తర భారతంలో ఉర్దూ జన్మించినప్పటికి దక్షిణ రాజ్యాల్లో విశేష ఆదరణ పొంది దక్కనీగా ప్రసిద్ధి చెందింది. ఉర్దూ పారశీకాలతోబాటు స్థానికమైన తెనుగుకుకూడ గోల్కొండలో సముచిత స్థానం లభించింది. ముఖ్యంగా బహు

భాషావేత్త అయిన మాలిక్ ఇబ్రాహింషా కాలంలో గోల్కొండ సాహిత్య రంగ స్థలమయింది. ఖుర్షా అనే పారశీక కవి "తారీఖ్ఎల్చినిజాంషా' అనే చారిత్రక గ్రంథాన్ని సుల్తానుకు అంకితమిచ్చినాడు. మాలిక్ ఆస్థాన ఉర్దూకవుల్లో ముల్లాఖియా, ఫిరోజ్ అనేవారు ప్రముఖులు ఆంధ్రదేశ ఉర్దూ కవుల్లో ఖియా అద్యుడని షేర్వాణి అభిప్రాయం. మహమ్మద్ కులీ, సుల్తాన్ కులీ కాలంలో పేష్వాగా ఉన్న మీర్ ముహమ్మద్ ముమీన్ గొప్ప పారశీక కవి; కవిపోషకుడు. వీరి ఆస్థానాల్లో పెక్కుమంది పారశీక, ఉర్దూ కవులకు ఆశ్రయం లభించింది. పెక్కు కావ్యాలు, చారిత్రక గ్రంథాలు తయారయినాయి. ఆలీఫుర్సీ అనే కవి ఉర్దూలో 'నసబ్నామా కుతుబ్షాహీ'ని పద్యాల్లో రచించినాడు. ముహమ్మద్ కులీ ఆస్థానంలో ఉన్నతోద్యోగాలు నిర్వహించిన మీర్జా మహమ్మద్ ఆమీన్ రచించిన పెక్కుకావ్యాల్లో లైలామజ్ను ముఖ్యమయింది. సుల్తాన్ కులీ కాలంలోనే 'తారీఖ్ ఇ మహ్మద్ కుతుబ్షాహీ' తయారయింది. క్రీ.శ. 1617 వరకు కుతుబ్ షాహీల చరిత్రకిది చాల ఉపకరిస్తుంది. సుల్తాన్ కులీ స్వయంగా కొన్ని వందల పద్యాలు రచించినాడు వర్ణనాత్మక కవిత్వంలోనూ గజల్రచనలలోనూ అతడు సిద్ధహస్తుడు. పారశీక, తెలుగు, ఉర్దూ పదాలను ధారాళంగా ప్రయోగిస్తూ ముస్లిం హిందూపండుగల నాతడు కళ్ళకుగట్టినట్లు వర్ణించినాడు. ఆతని పద్యాల్లో నాటి హైదరాబాదు సాంఘిక జీవితం ప్రతిఫలిస్తుంది. ఉర్దూభాషకు సుల్తాన్ కులీ ఇంగ్లీషుభాషకు చాసర్వంటివాడని షెర్వానీ అభిప్రాయం. అబ్దుల్లా కుతుబ్షాకు పేష్వాగా ఉన్న మహమ్మద్ ఇబన్ఖాటూన్ కొరాన్ మొదలైన గ్రంథాలకు పారశీకంలో వ్యాఖ్యానాలు వ్రాసినాడు. 'ఖుర్షన్ఖాటూన్' అనే పారశీక నిఘంటువు తయారయింది. సుప్రసిద్ధ ఉర్దూకవి గవాసీని అబ్దుల్లా ఆదరించినాడు. ''సైఫుల్ముల్క్ నాబదియుల్ జమాల్'' అనే కావ్యాన్ని రచించడమేగాక గవాసీ అనేక అనువాదాలుకూడ జేసినాడు. వానిలో ''తూత్నామా'' ముఖ్యమయింది; సంస్కృత శుకసప్తతికి పారశీక అనువాదం ఆధారంగా వ్రాసింది. అబ్దుల్లా స్వయంగా ఉర్దూలో అనేక ద్విపదలు రచించినాడు. అబుల్ హసన్ ఆస్థానంలో ఆలీచిన్తైమూర్ అనే పారశీక కవి 'హదైఖుల్సలాతిన్' (Garden of Kings) రచించినాడు. ఉర్దూకవుల్లో షాకులీఖాన్, గులాం ఆలీ ముఖ్యులు. జాయ్సే రచనయైన పద్మావతీ కావ్యాన్ని గులాం ఆలీ ఉర్దూలోకి అనువదించి నాడు. అబుల్ హసన్కాలంలో అరబీభాషలోకూడ విశేష పరిశ్రమ జరిగింది.

కుతుబ్షాహీయుగ తెలుగుసాహిత్యంలో చాలావరకు తంజావురసాహిత్య లక్షణాలు కన్పిస్తాయి. సుల్తానులు, వారి సామంతులు తెలుగు కవుల నాదరించి, వారి గ్రంథాలు అంకితం పుచ్చుకున్నారు. ఈ యుగ సారస్వత చరిత్ర శంకర

కవి హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానంతో ప్రారంభమయిందని చెప్పవచ్చు. ఈ కావ్యం గోల్కొండ రాజ్యస్థాపకుడైన కులీ కుతుబ్ ఉల్ ముల్క్ కాలంలో కోర్కొలను జాగీర్దారయిన ఈడూరు ఎల్లయ్యకు అంకితం ఇబ్రాహీం కుతుబ్‌షాపై తెలుగులో అనేక చాటువులున్నాయి. వీనివల్ల మాలిక్ ఇబ్రాహీం (మల్కిభరాముని) మాతృభాష తెనుగా అనే సందేహం కలుగుతుంది. అతని తెనుగు ఆస్థానకవి అద్దంకి గంగాధరుడు. తన 'తపతీసంవరణోపాఖ్యానం' అంకిత మిస్తూ మాలిక్ ఆస్థానాన్ని వేదపురాణ వ్యాకరణ శాస్త్ర విద్వాంసులు అలంకరించినట్లు గంగాధరుడు వర్ణించాడు. కందుకూరి రుద్రకవికి ఇబ్రాహీం చింతలపాలెం అగ్రహారం ఇచ్చి సత్కరింపనాడు. ఈతడు నిరంకుశోపాఖ్యానం, సుగ్రీవ విజయ యక్ష గానం రచించిన రుద్రకవి కాడనీ అతని వంశంలోనే తరవాతి వాడనీ చరిత్ర కారులు నిర్ణయిస్తున్నారు. మరింగంటి వైష్ణవ పండితవంశం వారుకూడ ఇబ్రాహీం కొలువులో వుండేవారు. వీరిలో అప్పన్నసిపారసుపై ఇబ్రాహీం సామంతుడుగా పటాన్ చెరువునేలే అమీన్‌ఖాన్‌కు పొన్నెగంటి తెగలనార్యుడు తన యయాతి చరిత్ర'ను అంకితం చేసినాడు. యయాతి చరిత్ర అచ్చతెలుగులో రచించిన మొదటి గ్రంథం; అనంతర కావ్యాలకు మార్గదర్శకమయింది. ఓష్ఠ్య, నిరోష్ఠ్య, ద్వర్థి, ఆచల జహ్వికాది గారడీ కవిత్వానికి ఉదాహరణ. అయినప్పటికి కవిత్వం రసవంతంగా ఉందని విమర్శకుల అభిప్రాయం.

అమీన్‌ఖాన్ కుటుంబంలోని వారంతా బహు భాషావేత్తలు, సాహితీ ప్రియులు. ఇతని తమ్ముడు గదాతఖాన్ అరబీ, పారశీక, ఘూర్జర, తమిళ, కర్ణాటాంధ్రభాష లెరిగినవాడు. అమీన్‌ఖాన్ పేద విప్రులకు పెండిండ్లు చేసినాడట. అతని పెద్ద భార్య బడేబీబీ దయాధర్మగుణాల్లో హిందూ గృహిణుల కేమాత్రం తీసిపోయేదికాదు. మహమ్మద్ కులీ కాలంలో తెలుగు కవియైన గణేశ పండితుడు ఆస్థాన విద్వాంసుడు. ముహమ్మద్ కులీ నాటి తెలుగు కవులందరిలో సారంగు తమ్మయ్య ప్రసిద్ధుడు ఈతడు గోల్కొండ కరణీకం నిర్వహిస్తూ సుల్తానుకు ఇష్టుడయినాడు. ఈతని వైజయంతీ విలాసం శృంగార రస ప్రధానమైన కావ్యం. కులీకాలానికి బిక్కనవోలు సంస్థానం తెనుగు సాహిత్యానికి కేంద్రమయింది. బిక్కనవోలు రాజ్యానికి మూలపురుషుడు కామినేని కాచారెడ్డి మొదట్లో విజయనగర రాజ్యంలో ఉద్యోగి. కులీ కుతుబ్ ఉల్‌ముల్క్ కాచారెడ్డి నాహ్వానించి మెదకు దుర్గాధీశుణ్ణి చేసినాడు. కాచారెడ్డి సంతతివారు బిక్కనవోలు నగరం నిర్మించి, కేంద్రంగా చేసుకున్నారు.

కాచారెడ్డి మునిమనుమడు ఎల్లారెడ్డి బాలభారతం, కిరాతార్జునీయం అనే కావ్యాలు అంకితం తీసుకున్నట్లు తెలుస్తుంది. కాని, ఆ గ్రంథాలు లభించలేదు

ఎల్లారెడ్డి మనుమడు కామిరెడ్డి ముహమ్మద్ కులీ సమకాలికుడు. పట్టమట్ట సోమ నాథ సోమయాజి ఆంధ్రీకరించిన స్కాంద పురాణంలోని సూతసంహితను కామి రెడ్డి; అతని తమ్ముడు ఎల్లారెడ్డి సోమయాజి రచించిందే బ్రహ్మోత్తరఖండం అంకితం తీసుకున్నారు. ఎల్లారెడ్డి తమ్ముడు మల్లారెడ్డి బహు గ్రంథకర్త; షట్చక్రవర్తి చరిత్ర, శివధర్మోత్తరం, పద్మ పురాణం అతని కృతులు, అబ్దుల్లా ఆస్థానాన్ని ప్రసిద్ధ పదకర్త క్షేత్రయ్య దర్శించి, సుల్తాన్‌పై వేయి పదాల దాకా చెప్పినాడు. క్షేత్రయ్య పదాలనే మొవ్వగోపాల పదాలు అంటారు. క్షేత్రయ్యది కృష్ణాజిల్లా మొవ్వగ్రామం. మొవ్వలోని గోపాలకృష్ణునిపై చెప్పినవయినందున మొవ్వగోపాల పదాలుగా ప్రసిద్ధిచెందినాయి. క్షేత్రయ్య పేరు వరదయ్య అనీ; తిరువతి, కంచి, శ్రీరంగం మొదలైన క్షేత్రాలను దర్శించినవాడయినందున క్షేత్రయ్య అనే పేరు వచ్చిందనీ చెబుతారు క్షేత్రయ్య పదాలు శృంగార భూయిష్టములు. తాన్‌షా కాలంలో జటప్రోలు, గద్వాల సంస్థానాలలో కూడ తెలుగు సారస్వత సృష్టి జరిగింది. ఈ కాలంలోనే భద్రాద్రి తాసీల్‌దారైన కంచర్ల గోపన్న శిస్తు ప్రభుత్వానికి చెల్లించక ఆచట రామాలయ నిర్మాణానికి ఖర్చుచేయగా ప్రభుత్వం అతణ్ణి నిర్బంధంలో ఉంచిందనీ, బంధ విముక్తికై గోపన్న భద్రాద్రి రామునిపై భక్తి ఆవేశంలో కీర్తనలు రచించి రామదాసుగా ప్రసిద్ధిచెందినాడనీ సంప్రదాయం. త్యాగరాజు కృతులంత ప్రశస్తములు కావుగాని రామదాసు కీర్తనలు లయతాళబద్ధంగావుండి, భజన కీర్తనలుగా విశేష జనాదరణ పొందినాయి. తన 'దాశరథీ శతకం'లో "దుర్వ్యాసనముజెంది కావ్యము దురాత్ముల కిచ్చితి మోసమయ్యో" నంటాడు గోపన్న. కాని, ఆ కావ్యమేమో, అంకితం పుచ్చుకొన్న "దురాత్ములు" ఎవరో తెలియదు.

క్షేత్రయ్యలో"పచ్చి శృంగారా"నికీ రామదాసులో భక్తిపారవశ్యానికీ సాధన మైన కవిత్వం వేమనలో నీతిబోధకు సంఘసంస్కార ప్రబోధానికి సాధన మయింది. వేమన క్రీ.శ. 1625 ప్రాంతంవాడని చరిత్రకారుల నిర్ణయం. అందుకు ఆతని పద్యాల్లోనే సాక్ష్యం ఉంది దేశాటనంచేస్తూ తేటయైన ఆటవెలది వృత్తంలో ధారాశుద్ధితో సులభంగా అర్థమయ్యే తేటతెనుగుమాటల్లో తన శిష్యులకు వేమన వేయికి పైగా పద్యాలు చెప్పినాడు. వేమనపద్యాలు నాలుగువేలు పైగా ఉన్నా యంటారు. భారతీయ ప్రాచీన సారస్వతంవలెనే మనకు మూడువందల ఏండ్ల ముందు జీవించిన వేమన పద్యాల్లో కూడ కూర్పులుచేరి వాస్తవ చరిత్రకాంశాలు మరుగునపడిపోవడం విచారకరం. వేమన బోధించింది వీరశైవమనీ శూన్యవాద బౌద్ధమనీ సామ్యవాదసిద్ధాంతమనీ వివాదాలు చెలరేగాయి. ఇందుకు రెండు కారణాలు కన్పిస్తాయి. మొదటిది పైన పేర్కొన్న ప్రక్షిప్తాలు. రెండోది మధ్యయుగం చివర్లో సామాన్యప్రజానీకం ఆర్థికదైన్యత, మత సాంఘికరంగాల్లో

ప్రబలిన ఆరాజకత వేమన పద్యాల్లో ప్రతిఫలించడం. ఏసిద్ధాంతమైనా సమకాలిక ఆలోచనతో ప్రభావితమై నాటి సమస్యలకు సమాధానంగా రూపొందుతుందనేది నిర్వివాదాంశం. నాటి తెలుగుసారస్వతంలోకల్లా ఇస్లాం ప్రభావం కన్పించేది వేమన పద్యాల్లో మాత్రమే. వానిలో కబీర్, నానక్‌ల బోధనల ఛాయలు కన్పిస్తాయి. వేమన వేదాలు వేశ్యలవంటివి, ఎంగిలివిద్యలు అని నిరసిస్తాడు; సోమయాజికాదు కామయాజి అని పరిహసిస్తాడు; పురాణగాథల్లోని వైరుధ్యాలను హేళన చేస్తాడు; విగ్రహారాధన, తీర్థాటన, శ్రాద్ధకర్మలు, వర్ణవ్యత్యాసాలు, అస్పృశ్యత మొదలైన సాంప్రదాయక మతసాంఘిక విశ్వాస ఆచారాలను ఖండిస్తాడు. మానవతాదృక్పథం పెంచుకొని నిరాడంబరమైన కృషిద్వారా ఆత్మజ్ఞానం సాధించమని వేమన బోధిస్తాడు. నాటికి నేటికి ఎంతో ప్రయోజనం ఉన్న ప్రబోధం.

కొన్ని ఉపయుక్త గ్రంథాలు

1.	Arudra	సమగ్ర ఆంధ్ర సాహిత్యం 8,9.
2.	Habib	Comprehensive History of India
3.	Zadunath Sarkar	History of Aurangazeb.
4	Sherwani	History of the Qutb Shahi Dynasty.
5.	Siddiqui	History of Golkonda.
6.	Venkataramanaiah	Further Sources of Vijayanagara History.